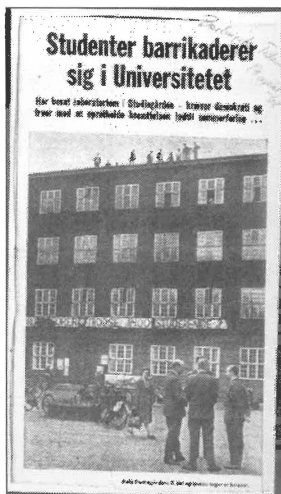

FRA FÆNOMENOLOGIDEBAT TIL STUDENTEROPRØR – en revurdering af Københavnerfænomenologien 30 år efter

Benny Karpatschof

Artiklen opridser den historiske baggrund for studenteroprøret i april 1968, og her placeres den såkaldte fænomenologidebat i 1967-68 som en afgørende ouverture. Stridens parter og resultaterne af denne debat for de efterfølgende 30 års udvikling bliver beskrevet. Artiklen munder ud i et forslag til en revurdering af både Københavnerfænomenologien og kritikken heraf, samt i et forslag til en relancerering af en psykologisk fænomenologi på basis af en ontologisk realisme.

billede nr. 1
Da psykologi kom på forsiden

billede nr. 2
Baggrunden

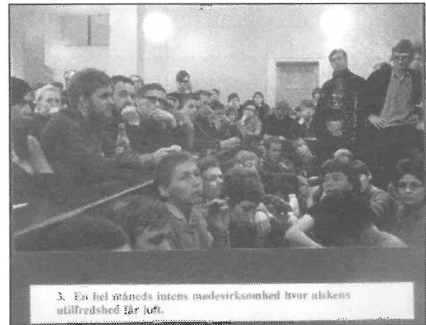
Benny Karpatschof er lektor på Institut for Psykologi, Københavns Universitet.

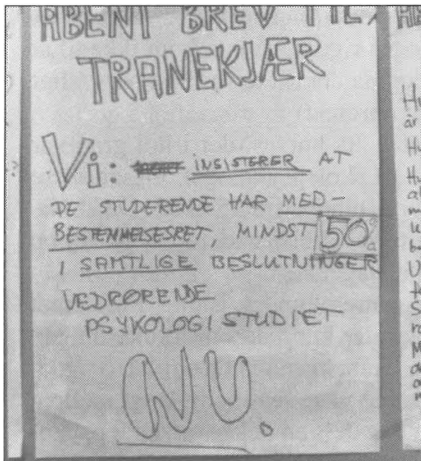
2. 21. marts: En skønne morgen er gaven over for laboratoriets vinduer bemalt med slagord. Et harmende beamerkster afbyder undervisning og daglige gørenål.

billede nr. 4
Den nye orden

billede nr. 3
Gennembruddet

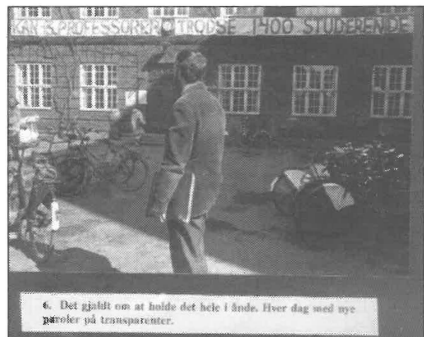

3. En hel måneds intens mødevirksomhed hvor uskens utilfredshed lår luft.

billede nr. 6
Pudlens kerne: professorerne afsløret som papirtigre

billede nr. 5
Resultatet

6. Det gjaldt om at hulde det hele i ånde. Hver dag med nye paroler på transparenter.

Ovenfor er bragt de nu næsten kanoniserede billeder af det student oprør, som blev startskuddet til såvel ungdomsoprøret som opbruddet i dansk psykologi.

Men hvordan startede det egentligt?

Billede 6 er måske det som giver den bedste nøgle. 3 professorer og 1400 studenter.

Det er lige ved at være endnu værre end i Osvald Helmuths berømte vise: 100 mand og én bajer.

Det var den rent kvantitative misère. Men dertil kom den kvalitative. I efterkrigstiden havde psykologistudiet forvandlet sig fra et magisterstudium til en professionsrettet uddannelse. Og altså en uddannelse, der tiltrak en hulens masse mennesker, hvad den jo stadigvæk gør. Til både glæde og forundring for os lærere.

Men der var et voksende svælg mellem faget, som altså blev ledet af nogle få professorer, og studenterne. Da jeg selv studerede i de sene 50'ere oplevede jeg studiet som så verdensfjernt og så inspirationsfattigt, at jeg stemte med fødderne og valgte at gå en omvej omkring statistik-studiet. Hvilket i øvrigt skulle vise sig at bringe mig fra inspirationsløshedens skærsild til kedsomhedens helvede. Men det er anden sag.

Af de 3 professorer var Lise Østergaard nyudnævnt og faktisk professionsrettet, men hun satsede primært på udviklingen af Klinisk Institut, hvad der nok var forståeligt og måske også rigtigt, så hun kom ikke til at reformere studiet, før oprøret brød løs, og da det skete var hun personligt ganske ude af stand til at tackle de unge oprørere.

Studiet var indtil 1960 faktisk kun et 3 års-kursus, der i høj grad var oprettet til at uddanne folkeskolelærere til skolepsykologer. Og da disse lærere jo underviste til kl. 14, så lå undervisningen fra 15 til 18. De kunne lige nå at cykle ind til Studiegården og tage cykelspænderne af på vej op ad trappen til Fællesauditoriet på øverste etage.

På trods af de få år var det en ret koncentreret undervisning. Problemet var blot, at bortset fra laborantkursus var der kun tale om forelæsninger. Dels de teoretiske, hvor professorerne, Tranekjær og From var tyngdepunkterne, hvis de da var det, for der kunne være temmelig langt mellem åbenbaringerne ved deres forelæsninger. Og dels en række anvendt psykologiske discipliner, hvor hovedparten var orienteret mod det skolepsykologiske.

Lige før 1960 var der så et lille oprør med en symbolsk besættelse, hvor kravet var et fuldt studium på de normale 5 ½ år. Heri var alle på studiet i øvrigt ganske enige. Og blandt andet fordi psykologforeningen financerede en ølvogn til alle der ville aktionere, så var der ret bred opbakning. Men selv om der i 1960 kom en lidt bredere fagrække, som nogenlunde dækkede det vi i dag betragter som fagets basisområder, så fortsatte studiet med at være præget af verdensfjerne professorale forelæsninger med en reel pædagogisk omsorgsvigt til følge.

En del af denne efterhånden inspirationsdræbende verdensfjernhed var knyttet til selve det paradigme, der herskende dengang. Dette paradigme har været underkastet historiens hårde dom, en dom jeg den gang helhjertet bifaldt, og som jeg stadig stort set anerkender. Alligevel vil jeg argumentere for, at paradigmet har været udsat for et mindre justitsmord.

Dette paradigme var den såkaldte Københavnerskole (den psykologiske altså, der jo er noget mindre berømt end dens storebrødre, Niels Bohrs i atomfysikken, og Hjemlevs i den strukturelle lingvistik).

Efter Lehmanns frugtbare og fagligt alsidige opbygning af Psykofysisk Laboratorium¹, som et af de allerførste laboratorier i verden, blev han efterfulgt af Rubin, der jo er en af psykologiens mestre, men desværre kun af den slags man på engelsk kalder en *Minor Master*. Ikke fordi han manglede begavelse, han var vel tæt på at være et geni. Men pga. af hans vanskelige karakter, der førte ham ud i en personlig goldhed, som han med flid og næsten sadistisk effektivitet overførte til sine elever, i første omgang altså Tranekjær og From. Da jeg studerede i slutningen af 50'erne var Branners *Søskende* tidens mest omtalte teaterstykke, og jeg havde den mærkelige oplevelse, at laboratoriet næsten var en genopførelse af denne hverdags-tragedie. I teaterstykket herskede en tyrannisk og døende far stadig over børnene. Det samme var tilfældet på laboratoriet, og det på trods af at faderen, i dette tilfælde Rubin, havde været stendød i 10 år. Ofte synes jeg næsten, at jeg hørte hans stok banke i loftet over fællesauditoriet på øveste etage af Studiegården. Så var det som om hans elever så nervøst op i loftet, for at finde ud af hvordan de nu kunne videreføre hans ånd.

Denne Københavner-skole, eller Sjællands-skolen, som Finn Ejner Madsen med veloplagt perfidi yndede at kalde den, var en slags tidslomme, hvor nogle næsten arkaiske synspunkter på faget stadig var fremherskende. Nemlig en blanding af en eksperimentpsykologi, som videreførte en oprindelige psykofysik og en særegen fænomenologi. I centrum stod den opfattelse, at psykologi var den videnskab, som beskæftigede sig med bevidsthedsfænomener, en opfattelse der kunne synes noget antikvetret, og det var lige præcis hvad oprørerne hævdede.

Jeg vil skitsere selve oprørets basale kronologi pga. et materiale, som en af de centrale personer, Jens Mammen, har været så venligt at sende mig fra sit private arkiv (Mammen 1993). Dernæst vil jeg belyse den meget interessante grundlagsteoretiske diskussion, som er blevet døbt *fænomenologi-debatten*. Det var denne debat, som omstyrkede københavnerskolen så effektivt, at der i dag knap nok er nogen af de nye generationer, der ved hvad den gik ud på.

1 Se Bjarne Sode Funch's artikel i dette nr.

Lad os først se på oprørets kronologi til supplement for den før viste ikonografi.²

Jens Mammens kronologiske oversigt (let redigeret)

- 1964-65 De studerendes Fagråd (hvor vi finder en stor del af de kommende studenteroprørere, bl.a. Carl Weltzer, der er formand i denne periode) begynder at rejse krav om studieordningsmæssige reformer
- 1965 Carl Weltzer m.fl. planlægger og gennemfører en »abortuge« med bl.a. offentlige høringer. Resultatet forelægget Folkeetinget og er medvirkende til en ændring af abortlovgivningen. En vigtig erfaring, der viser at man kan sætte gang i tingene »nedefra« med velforbedte aktiviteter.
- 1966 Der oprettes talmandsordning, hvor alle undervisningshold vælger en talsmand. Talmændene holder fælles møder, og denne ordning fungerer som bindeled mellem de studerende og fagrådet. Der udgives en pjece »Fremtidens psykologistudium –oplæg til studiedebat«.
- 1966-68 De magisterstuderende organiserer sig og laver studiekredse, hvilket er et traditionsbrud i forhold til det tidligere meget individualiserede konferenstudium, hvor den magisterstuderende var personligt knyttet til den enkelte professor.
- 1967-68 Frede Knudsen holder kollokvier, som udvikler sig til studentestyrede forløb, hvor man bl.a. i en række skriftlige oplæg kritiserer den monopolstilling, som »Københavnferfenomenologien« har i forskningen og undervisningen (Set i bakspejlet er det interessant, at denne »fagkritik« kom til at spille en rolle for oprøret i form af kritik af énsidighed og et forsvar for pluralisme, i modsætning til senere tiders »fagkritik«³. Selv om nogle af os var materialister og marxister, stillede vi aldrig krav om, at et bestemt grundlag skulle være enerådende på universitetet. Det hører som sagt en senere tid til).
- Tirsd. d. 19. marts 1968, kl. 20.* Høring arrangeret af Socialistiske Studenter og Studenterrådet i Studentersamfundet, bl.a. med oplægg af en student fra Paris og en fra Berlin (så vidt jeg husker), hvor det diskuteres at tage »ekstraparlamentariske« mid-

2 Jeg har med meget møje taget fotostaten ved vores institut ned af væggen og scanneret en del af billederne ind. Denne fotostat er fremstillet af Jens Bertelsen, der har sat den op ved indgangen til Institut for Psykologi.

3 Tendensen til politisering af de faglige diskussioner er omtalt i Birger Steen Nielsens artikel

ler i brug. Bagefter (samme aften og næste dag) samles Peter Juel Hansen, Carl Weltzer, Anne Bjerg og Jens Mammen til praktisk planlægning af aktion den 21. Talsmændene kontaktes og der arrangeres musik (Burning Red Ivanhoe!), øl, taler, løbesedler etc.

Onsdag d. 20. marts om aftenen (sent). Carl Weltzer, der har lånt en nøgle til et kontor i nabogården til Studiegården af Arne Thing Mortensen maler på væggen til Studiegården den nu berømte parole »Bryd professorvældet. Medbetemmelse nu.« (se billede nr. 3).

Torsd. d. 21. marts kl. 15. Happening og møde i Studiegården, hvor orkestret kommer kørende ind for fuld musik på ladet af en lastvogn og dermed afbryder al undervisning. Kl. 20: Aktionsmøde i Alexandersalen med deltagelse af over 300 psykologistuderende. Beslutning om »strejke« fredag og nyt møde.

Fred. d. 22. marts kl. 15. Studentermøde i Større Juridiske Aud. Her beluttes debatugen.

Mand. d. 25. til Fred. d. 29. marts. Debatuge med lærerne på alle undervisningshold. Derudover alternativ undervisning ved ældre studerende og yngre sympatiserende psykologer. Referat af diskussionerne duplikeres i et tykt hæfte:

Onsd. D. 27. marts. De arkitektstuderende ved Kunstakademiet boykotter undervisningen og stiller krav om ændringer.

Fred. d. 29. marts. Indslag i fjernsynet (kulturmagasinet »Vinduet«) Stort møde i Større Juridiske Aud., hvor der vedtages en resolution om nedsættelse af paritetisk sammensat studienævn. Aktioner breder sig til dansk, fransk, tysk, historie, jura, sociologi og polit, samt den førnævnte Arkitektsskole.

Fred. d. 19. april om aftenen. Studentermøde i i Større Juridiske Aud., hvor besættelsen af laboratoriet besluttet og straks iværksættes midnat med barrikadering af trappen mv.

Mand. d. 22. april. Forhandlingsmøde på rektors⁴ kontor.

Tirs. d. 23. april kl. 12. Stor demonstration og møde på Frue Plads med 5000 deltagere. Fog holder tale og applauderes stærkt. Om aftenen og natten fire timers forhandling med Fog. Mødet foregår i et mindre lokale, men videotransmitteres til et auditorium, hvor studenterne følger det med tilråb, som kan høres i lokallet. Aftale om studienævn med 50% studenter. Professorerne minus From skriver under. Fog fremhæver resultatet som et forbillede for andre fag.

4 Rektor var Mogens Fog.

Torsd. d. 25. april kl. 12. Besættelsen hæves, og oprydningen begynder. Der stilles blomster på lærernes skriveborde. Kl. 14. Første møde i det nye studienævn. Undervisningsminister Helge Larsen støtter Fogs aftale om studienævn (imod flertallet af Universitetsadministrationsudvalgets indstilling).

Mand. d. 29. april. »Aftale om studienævn for psykologistudiet ved Københavns Universitet« offentliggøres (på glittet papir) af Universitetet.

Som det fremgår af denne kronologi var fænomenologidebatten en slags ouverture til det mere håndgribelige oprør i april. Og det er jo noget der kan fryde en gammel skabsidealist som mig.

Det paradigmatiske brud skete nemlig ikke bare gennem den rene og uforfalskede vold, som besættelsen jo faktisk var, men der var altså først tale om en teoretisk og ideologisk debat, eller måske skal vi hellere sige polemik, for som det vil fremgå af det efterfølgende var allerede fænomenologidebatten temmelig militant af en teoretisk grundlagsdiskussion at være.

Men først tilbage til selve angrebsmålet. Tranekjær var i det meget hierarkiske system, der herskede før oprøret og dermed også før universitetsloven, en slags enevoldsfyrste, med From som en frustreret vasal, der kun ventede på året 1970, hvor Tranekjær ville gå af som 70'årig. En væsentlig grund til, at den kulturradikale og progressive From blev så forbandet på oprøret, var nok, at det snupede magten som hersker over psykologien i Danmark ud af hans hænder, blot 2 år før hans forventede kroning.

Tranekjær var en ret elskelig enevoldsfyrste, hvis hovedfejl var hans administrative dovenskab, der var af et bogstaveligt talt majestætisk format. Men, som vi skal se i fænomenologidebatten, opretholdt han en teoretisk hegemoni-magt for sin egen særlige udgave af fænomenologien. Da Københavnerskolen havde en vis idiosynkrasi over for ordet fænomenologi (måske fordi man ikke anerkendte ophavsmanden og konkurrenten Husserl), kaldte Tranekjær sin version for *Emnelæren*.

En måde, hvorpå denne hegemoni blev opretholdt gennem mange år, var exitkontrollen. I vore dage er vi gået over til en kontrol ved indgangen til studiet. Dengang var kontrollen knyttet til det sidste og afgørende fag, *almen psykologi*. Her blev man på skift eksamineret af From og Tranekjær. Den første tog sig af personlighedspsykologi og den sidste af det mere kognitive. Det mareridtsagtige ved denne overgangsritus var nu, at de to professorer lå i en evig indbyrdes strid og konkurrence. Hvis man var i kridthuset hos den ene, var man oftest tilsvarende upopulær hos den anden. Så tilsammen udgjorde de to professorer fra Københavnerskolen en forhindring, der snildt kunne måle sig Scylla og Charybdis i Odysseen.

Hvad gik den frygtede Charybdis, altså *Emnelæren* så ud på?

Det var et meget ambitiøst forsøg på samtidig at løse erkendelsessteoriens problem og på at opbygge selve psykologiens grundlag. Tranekjærs

udgangspunkt var den i mellem- og efterkrigstiden fremherskende videnskabsfilosofiske retning, nemlig den logiske positivisme, der jo bl.a. byggede på fysikeren Mach neutrale monisme. (Se Mach 1900). Den søgte at løse dualisme-problemet ved at afvise alle ontologier, der byggede på enten materialiteten eller bevidstheden. Sådanne ontologier var uvidenskabelig metafysik hævdedes det. Mach gjorde selve observationerne til sit grundlag og hævdede, at såvel fysiske som bevidsthedsmæssige emner var tankekonstruktioner baseret på disse observationelle verdenselementer.

Hos Tranekjær har vi en parallel filosofi, men den har en klart mere psykologisk hældning. Han tager udgangspunkt i det som et enkelt subjekt kan være sig bevidst. Og når det er Tranekjær der ytrer sig, så er subjektet rimeligt nok Tranekjær selv. Det giver hans bøger en udpræget skrivebordspsykologisk karakter. Vi møder her professoren i hans kontor, med dens skrivebord, stole, hylder og bøger. Eller rettere professoren og en række oplevede emner, fx den fremtrædelsesmåde han ser og som for ham fremtræder for det trindhøjere emne *stol* eller *skrivebord*.

Det kommer også til udtryk i debatten, hvor det ivrigt diskuteres, om der er forskel på *genstanden* en stol og det *emne* der foreligger for bevidstheden, når vi *ser* en stol. Et højdepunkt i debatten er således, hvad det er mest tilrådeligt at sætte sig på..

Det fremgår, at emnelæren er meget tæt på en solipsisme af Berkeleys type.

Tranekjær skrev selv en afhandling om Berkeley (Rasmussen 1953), hvis filosofiske doktrin han lægger sig tæt op ad. Denne doktrin er som bekendt fænomenalisme, formuleret i den berømte tese:

Esse est percipi (Det som eksisterer er det som perciperes)

Berkeley bliver ofte karakteriseres som solipsist, for hvis alt eksisterende er hvad egoet selv opfatter, så er alle ting omkring egoet, herunder også andre mennesker, jo kun oplevelser.

Dette er nok ikke en fair karakteristik af Berkeley, der som from biskop i alt fald inkluderede Vorherre sit verdensbillede. Og der er heller ikke helt rimeligt over for Tranekjær. For en af de stærke pointer ved emnelæren, som desværre blev smidt ud med badevandet, da oprørerne havde fået hevet proppen op af badekarret, var Tranekjær forsøg på at overvinde denne solipsisme. Det gør han nemlig ved at udvikle begrebet *relationsoverensstemmelseskalkyle*. Ja det er et langt ord, der var et der var meget værre, *relationsoverstemmelsesrekursbasis*. Se, det var så noget man dumpede på den gang jeg studerede.

Debatten begyndte ved en tilsyneladende tilfældighed. Der havde i slutningen af september 1967 været afholdt et møde i den nystartede *Forening for teoretisk Psykologi i Norden*. Her havde netop begrebet *fænomenologi* været til debat, og det blev optakten til fænomenologi-debatten, som altså

selv var en del af optakten til oprøret. I denne ærværdige teoretiske for-
 ening gik det imidlertid mere urbant til end i den efterfølgende noget stu-
 dentikose debat. En central diskussion fremkom ved mødet mellem den
 psykoanalytisk orienterede svenske universitetsprofessor, Lesche, og så
 Tranekjær.

Debatten blev åbnet af et af de teoretiske hoveder blandt de deltagende
 studenter, Søren Willert, der lige som en meget stor del af de førende oprø-
 rere blev opkøbt, da Gerhard Nielsen i 1968 fik oprettet Psykologisk
 Institut i Århus. Søren skrev et lille og tilsyneladende ret uskyldigt referat
 i stud.psyk., der var de studerendes del af *Psykolog-Nyt*. Titlen på det lille
 referat er også ganske uskyldigt, nemlig *Introspektion eller hvem er vi?*
 Lesche havde sammenholdt behaviorisme og fænomenologi og søgt at
 bestemme de meget forskellige projekter, disse to psykologiske retning-
 er indebærer.

Der hvor det lykkes Søren Willert at få trolden ud af æsken, eller rette-
 re Tranekjær op af stolen, var nok slutningen, hvor Søren med underspil-
 let ironi skriver:

Uanset hvilken virkelighed Lesches dichotomi så end beskriver, så
 være den i hvert fald hermed præsenteret – med påskriften, at under-
 tegnede syntes han fik en forståelsesoplevelse ud af den. Synes andre
 det samme, og kan overstående eventuelt danne grundlag for en dis-
 kussion om hvilken af de ovenfor opridsede aktivitetsformer man vil
 føle sig mest tryk indenfor som psykolog, så er ordet hermed frit.
 (Brun 1975, p. 4-6)

Og jeg skal love for ordet hermed var frit. I første omgang altså for pro-
 fessoren himself. Han starter med at anfægte at der overhovedet er tale om
 et »referat« af psykolog-mødet.

»Referat« er måske et lidt vildledende ord for kun eet indlæg's syns-
 punkter refereres nærmere, nemlig Lesche's, og noget mere konkret
 indtryk af indbyrdes modstridende hovedsynspunkter i diskussionen
 tilligemed hvad disse egentlig drejede sig om forsøges slet ikke givet.
 Enten har Søren Willert ikke forstået eller også er der andre grunde,
 som hans artikel i hvert fald ikke – hvad et akademisk referat dog
 burde – giver een lejlighed til at få fat i, hverken argumentatorisk el-
 ler på anden måde. (Brun 1975, p.6-8)

Det jeg tror har fået den ellers ret fredsommelige professor til at se rødt,
 har været ordet *forståelsesoplevelse*, der jo er et af hans egne begreber. At
 antyde at Tranekjærs emnelære er uforståelig, og at man skal ty til en van-
 troende hedning som Lesche for at komme til at forstå dansk fænomeno-
 logi, det var jo også en slet skjult provokation.

Tranekjær replik er i alt fald meget klar. Her taler en oplyst enevoldsfyrste, der har været udsat for majestætsfornærmelse. Efter en afklapsning af den forvorpne undersåt, undskyld, student, går professoren over til en høflig, men dog tydelig afvisning af Lesches mere klinisk orienterede opfattelse.

Lesches sympatiske indlæg gik vel i det store og hele ud på en genoplivning af den gamle »verstehende« psykologi, men i en forynget form, så at den kunne danne baggrund for aktuelle diskussioner angående fænomenologi eller i hvert fald nogle opfattelser af fænomenologi (for der synes at være mange). Det interesserer mig her, at Lesche's synspunkter øjensynligt helt ud måtte legitimere påstande af formen: »N.N. er sig det eller det bevidst«. Til såanne påstande kan man komme ad flere veje og her også undertiden som en første bringe én på sporet, en første approksimation ved at føle sig ind i medmennesket, ved forsøgesvis at sætte sig i hans sted; men hvorfor dog begrænse sig til disse sidst nævnte veje? Og endnu mere mærkværdigt: hvorfor i alverden nøjes med *fornemmelser* som kriterier på at være på rette vej. Kriterier på, at vi er os det samme (i en eller anden betydning af ordet »samme«) bevidst *må* vi have. Ellers intet dagligliv, intet kulturliv, ingen videnskabelig erkendelse, men skal disse kriterier reduceres til *fornemmelser*? (ibid.)

Tranekjær ønskede, som den naturvidenskabeligt skolede person han var⁵, en præcis fremgangsmåde, før to personer kunne afgøre om de talte om noget, der kunne siges at være det *samme* oplevede emne, hvor »samme« altså er defineret enten på forhånd eller efterfølgende. Den mere personlighedsorienterede Lesche mente, at man måtte tage udgangspunkt i empati, altså i gensidige fornemmelser af at have med samme emne at gøre. Men Tranekjær var ikke tilfreds med fornemmelser, han ville have en relationsoverensstemmelseskalkyle på grundlag af en rekursbasis, som bestod af allerede etablerede relationsoverstemmelser:

Jeg fandt Lesche's indlæg sympatisk og interessant, fordi indleven og indføling utvivlsomt er veje (om end måske kun de allerførste) til at blive sig »det samme« (i en eller anden betydning af ordet »samme« bevidst som andre. Men det kræver nærmere efterforskning af resultaternes afhængighed af en mængde omstændigheder, og jeg kan ikke se, hvordan man skal kunne udforske dette uden at sammenligne disse resultatets afhængighed af en mængde omstændigheder, og kan ikke se, hvordan man skal kunne udforske dette uden at sammenlig-

5 Tranekjær var oprindeligt uddannet som matematiker

ne disse resultater med resultater, der har været underkastet en anden og i hvert fald strengere intersubjektiv identificeringsprocedure ud fra velpræciserede identitetsdefinitioner. (ibid.)

Som det fremgår af den kronologiske oversigt havde de magisterstuderende⁶ organiseret deres eget teoretiske kollokvium med et af Københavner-skolens lidt yngre skud, Frede Knudsen, som mødeleder. Og det var her kuglerne i den efterfølgende debat blev støbt. For hvis Tranekjær havde troet, at det var nok med en enkelt afklapsning, så blev han voldsomt overrasket. Hvad der så ud som enkelt frækhed viste sig at være startskuddet til et veritabel stormløb. Og et stormløb af et usædvanligt begavet hold af ældre studerende, der dels var blevet særdeles skarpsindede, og som dels var overordentlig trætte af psykologisstudiets opbygning i almindelighed og af emnelæren i særdeleshed. Jeg skal ikke gennemgå alle bidrag i denne debat, som fylder en hel bog (Brun 1975), men skal lige pege på duellerne mellem på den ene side den gamle professor og på den anden side den lidt flabede Thomas Nielsen og den mindre flabede, men nok så indædte Jens Mammen.⁷

Thomas Nielsen skriver et indlæg med den veldrejede overskrift:

Jamen hr. professor, jeg *har* slet ikke noget bevidsthedsliv sagde centralnervesystemet

Med et science fiction-agtigt tankeeksperiment, der i øvrigt er kommet *en vogue* i den nyeste kognitionsforskning og bevidsthedsfilosofi indfører Thomas Nielsen en størrelse han med målrettet ondskabsfuldhed giver professorerens egne initialer, altså E.T.R.

Forestil Dem et menneske, der lider af *experientia paralysis congenitalis*, d.v.s. medfødt manglende evne til at opleve noget som helst overhovedet. Vi vil søreme slet ikke opfatte det et menneske, da det unægtelig minder mere om dyrene, som jo heller intet bevidsthedsliv har. Imidlertid hører det til experimentets præmisser, at uvæsenet her har et centralnervesystem nøjagtig magen til vores: d.v.s. det kan gennem sit sensoriske apparatur registrere visse forhold i den ydre og

6 Magisterstudiet var det oprindelige psykologi-studium, rettet mod en ren videnskabelig karriere. Magisterstudiet varede et år længere end cand.psych.-studiet og var en slags forløber for den nuværende Ph.D.-uddannelse, der dog er af betydelig længere samlet varighed.

7 Som sagt er der i denne artikel kun refereret de mere markante synspunkter i fænomenologidebat. Der var mange andre stemmer af høj kvalitet, enkelte der forsvarede emnelæren, og andre der nok var kritiske, men mere afdæmpede end de indlæg, som her er omtalt.

‘indre’ (i.e. legemlige og cerebrale) fysiske situation; det kan kode organisere og oplagre disse informationer og udnytte dem senere i forbindelse med en aktuelle registration ved organisation af propriat sproglig og anden adfærd – endog under hensyntagen til ‘computerede’ fremtidige begivenheder, både sikre og eventuelle (som sandsynlighedsevalueres). Det kan altså ‘tænke’ i den sædvanlige afslappede betydning af dette ord – incl. ‘perc., indlæring, huk’. – og reagere, ‘handle’, det vil altså være naturligt at kalde vor ven her for En Tænkende Reaktionsmaskine, fork. E.T.R. – Sådant en E.T.R. kunne gå omkring mellem os andre uden nogen sinde at blive afsløret. Uden at blive diagnosticeret og behandlet for sin ejendommelige medfødte lidelse. Det er naturligvis ondt at tænke på, men hvem skulle være i stand til at afsløre dette ulykkelige forhold? Spørger man E.T.R. direkte, svarer den naturligvis ja, da den hyppigt har ‘hørt’ andre mennesker tale om at opleve noget, vil den naturligvis grundet registrerbare ydre ligheder generalisere til sig selv – sådan noget *gør* centralnervesystemet – og udtale, at den sandelig har udmærkede oplevelser. Thi skønt den bare er en E.T.R. ved den det jo ikke engang selv, for selv om den er i stand til at registrere, kode, organisere o.s.v. stimuli hidrørende fra andre menneskers sproglige og øvrige adfærd, kan den desværre ikke registrere andres oplevelser direkte og således blive klar over sin egen skrækkelige mangel.

Dette indlæg er tæt på en behavioristisk afvisning af ikke blot fænomenologien, men også selve begrebet *oplevelse*. Science fiction eksemplet er som sagt kommet til ære og værdighed i den kognitive mainstreamsforskning som med dette såkaldte Zombie-argument argumenterer for, at en robot der er programmeret til en adfærd som »rigtige« menneskers, men som var berøvet ethvert bevidsthedsliv, slet ikke ville kunne afsløres. Dette argument, der også ligner Turings berømte test for *kunstig intelligens*, bruges ofte af såkaldte *eliminative materialister*, der kort og godt vil eliminere mentale begreber til fordel for rene neurale beskrivelser⁸. Thomas Nielsen er i nærheden af denne position, men lander nok i en *identitetshypotese*, hvor beskrivelser af oplevelser identificeres med neurale tilstande. Han opstiller 3 måder at forholde sig til oplevelses-begrebet, hvoraf han først afviser de to, nemlig for det første at identificere oplevelsen med dens sproglige udsagn, og for det andet at gå ud fra, at andre menneskers oplevelser er identiske med ens egne, når man bruger ækvivalente udsagn. Derpå siger han:

8 Argumentet er diskuteret i (Dennett 1995).

[Mit] forslag går ganske simpelt ud på, at man fortsat snakker om andres oplevelser, således at disse i videnskabelig henseende defineres som hypotetiske tilstande og processer i centralnervesystemet hos fp, (som selvfølgelig kan være både et dyr og et menneske: dette er ikke noget velvalgt århundrede til at opretholde et totalt videnskabeligt skel mellem mlennesket og de andre arter). Disse 'oplevelser' er i modsætning til dem, vi kender fra os selv, acceptable videnskabelige begreber eller 'objekter', fordi de er entydigt definerbare og desuden potentielt tilgængelige for mere basal naturvidenskabelig erkendelse (neurofysiologi), hvad oplevelser i dagligdags forstand jo ikke er.

Jens Mammens indlæg hedder *Uklarheder i fænomenologien*. Hans angrebstechnik er således mere subtil, fordi han ikke blot argumenterer for at professorens fænomenologiske lære er forkert, men at den også er begrebslig og teoretisk usund på grund af sine egne uklarheder. Den fundamentale uklarhed er, at Tranekjærs kærneudtryk »at N.N. er sig være sig noget bevidst« ifølge Mammen bruges på to helt forskellige måder.

1) N.N. står i et bevidst forhold til den eller de ting (det eller det sagforhold o.s.v.), hvor det »bevidste forhold« kan beskrives ved en bestemt »veladapteret« måde at beskæftige sig med tingene på, og hvor »tingene« er sådan noget, som vi kan afmærke, beskrive, undersøge nærmere.

Det vil her være et psykologisk problem, hvordeles individet nærmere beskæftiger sig med de pågældende ting.

Om man vil kalde denne beskæftigelse for bevidst eller ej, er imidlertid et spørgsmål, der ikke er af principiel betydning, men afhænger af om adfærden opfylder disse kriterier, man kan have valgt ret arbitrært.

2) N.N. har et »psykisk indhold« en oplevelse. Dette kan igen forstås på flere måder. Fx som et »mentalt billede«, en eller anden transcendent størrelse, man kan få N.N. til at fortælle om. Man kan måske også bruge betegnelsen om en tilstand hos N.N., som, da vi ikke overskuer eller kender dens fysiologiske detaljer, tentativt kan beskrive ved en hypotetisk konstruktion, et eller andet der er til stede i ham, og som vi kan benvæne efter de situationer (ting eller sagforhold), hvor vi sædvanligvis vil kunne iagttage den aktuelle adfærd, herunder tale, som veladapteret. (Brun 1975, p.60-61).

Uenigheden mellem Tranekjær og Mammen er øjensynligt, at der for Tranekjær er tale om én og samme ting, fordi han som fænomenalist ikke vil adskille »tingen« der fremtræder for os, og dens »fremtræden« for os, mens det for Mammen som realist er grundskavanken at disse to størrelser ikke holdes begrebsligt adskilt.

Jens Mammen angiver også kronjuvelen i Tranekjærs emnelære, hans intersubjektive identifikationsprocedure på rent fænomenologisk grund:

[Hvad kan man] forstå ved, at to personer er sig det samme bevidst? Ja, det må altså blive et spørgsmål om, hvorvidt de beskæftiger sig med samme ting, sagforhold osv. Men det kan man sikre sig meget simpelt. Man kan fx sætte et rødt kryds på den ting man ønsker at en eventuel fp skal beskæftige sig med, og fortælle ham, at det drejer sig om den med det røde kryds. Hvis han ovenikøbet får lov til fx at tage den i hænderne, kan der vel ikke være tvivl om, at det den han beskæftiger sig med. (Ibid.)

Her ser vi, at Tranekjær i hvert fald i det foreliggende tilfælde synes at have ret i, at det ikke altid er let for to personer at finde frem til en overensstemmelsesprocedure. Hvor Mammen taler om at identificere en genstand, handler det for Tranekjær om identifikationen af oplevede emner hos to personer. Bag det ligger der en tendens til en modsat rettet fokusering hos de to parter. Hvor Tranekjær bortvælger at beskæftige sig *tingen* til fordel for *oplevelsen*, foretrækker Mammen at beskæftige sig med den *ting*, vi oplever, og *ikke oplevelsen i sig selv*.

Vi skal imidlertid her ikke se på de vidtrækkende samfundsmæssige følger, dette studenter- og ungdomsoprør fik i den følgende halve snes år. Denne artikel vil koncentrere sig om fænomenologidebattens rent faglige konsekvenser. Jens Mammen, der med stor velvilje har lånt mig dele af sit personlige arkiv, har fortalt mig, at der var to slags strategiske linjer i angrebet på Københavner-fænomenologien. En mindre gruppe, hvor især Finn Ejner Madsen træder frem, var ude i et egentligt fagkritisk ærinde. Hans indlæg i Stud. Psych. »Fænomenologi og videnskab«, er allerede polemisk i selve titlen. Han er ikke alene ude efter den antirealistiske filosofi i på Københavner-fænomenologien, han vil have den erstattet af en marxistisk psykologi. Det fremgår af følgende fanfare fra artiklens indledning:

Videnskaben er i dag domineret af to væsensforskellige filosofiske retninger: Den dialektiske materialisme og den logiske empirisme.

Dermed bebuder Finn Ejner Madsen det, som efter nogle år skulle udkrystallisere sig i den fagkritiske bevægelse med dennes efterfølgende indbyrdes stridende fraktioner, Kritisk Socialisationsteori, Kritisk Psykologi og Virksomhedsteori.

Hovedlinjen, som Jens Mammen selv repræsenterede, afholdt sig derimod for at lade fænomenologi-kritikken munde ud i en egentlig fagkritik. Man mente, at det var uheldigt, at en bred studenterpolitisk bevægelse skulle underkastes en bestemt teoretisk opfattelse, der let kunne blive dogmatisk. Formålet var således alene at rydde en efter kritikernes opfattelse

snæver, stivnet og ufrugtbar skoledannelse af vejen, så der kunne åbnes op for en pluralistisk blomtstring af alle de forskellige psykologiske retninger, der i så mange år var blevet holdt ude af den Københavner-fænomenologiske Ghetto. Det fremgår da også af Indput og stud. Psych., at der slet ikke i årene omkring og efter oprøret blev efterlyst en bestemt psykologisk retning, men derimod blev ønsket en pluralisme, der fx omfattede både psykodynamiske og eksistentiale retninger (foruden den enlige marxistiske svale som den førnævnte Finn Ejner Madsen stod for).

Hvad kom der så ud af debatten. Selve fænomenologidebatten døde ud i foråret 68. Nu fik oprørerne andet at tænke på, og det gjorde Tranekjær for den sags skyld også. Oprørene havde omstyrtet den teoretiske hegemoni, og snart var dem, der havde magten. Magten over studiet. Og så småt også den faglige magt. Men her gik det forbavsende langsomt. Jeg har læst resten af stud.psyk. og Indput, der faktisk fødtes af oprøret. Stud. psyk. kommer aldrig op på de feberagtige højder, den havde under fænomenologidebatten, og Indputs første årgange er nok et interessant billede af den blanding af studenterpolitisk eufori og organisatorisk kaos, som studenteroprøret resulterede i, men der er så godt som ingen faglig indholdsmæssig diskussion, og generelt har man ofte en oplevelse af snarere at læse nogle årgange af brevduevennernes foreningsblad end selve organet for det første vellykkede studenteroprør i Europa.

Fænomenologi-debatten var på mange måder en bemærkelsesværdig succes. En håndfuld studerende, ganske vist nogle af de kvikkeste, fik i løbet af nogle måneder brudt den teoretiske hegemoni, som Københavnerskolens fænomenologi udøvede, og de fik dermed, alene gennem ordets og argumenternes magt, beredt vejen for det mere håndfaste oprør, der fulgte i foråret 1968.

Dermed blev Fænomenologi-debatten et symbolsk fadermord, som i første omgang fik gjort kål på Tranekjær og From. Tranekjær blev alligevel efter årtiers svær skriveblokering pensioneret to år senere. From, der altså var hans designerede efterfølger, opfattede oprøret som en ondskabsfuldhed specielt rettet mod ham, idet han, efter årtiers utålmodig venten i bitter rivalisering med Tranekjær, i 11. time fik frarøvet sin position som leder af psykologien i Danmark.

I anden omgang var der derimod tale om et fadermord, som faktisk udslettede Københavnerskolens fænomenologiske tradition. Dermed fik oprøret både nogle meget positive og nogle ret negative følger. De positive følger var at den kvælende snæverhed, indelukthed, ja rent ud bornethed, som Københavnerskolen efterhånden var præget af, blev afløst af den bredde vi ser i dag, såvel i genstandsmæssig orientering som i teoretiske-metodiske angrebsmådeag. De negative følger var, at den i al sin snæverhed subtile og faglige overordentlig relevante Københavnerfænomenologiske tradition samtidig er blevet offer for en slags teoretisk justitsmord.

Resultatet er blevet, at når psykologer i dag leder efter kvalitative meto-

der, så tyr de fx til den socialfænomenologiske *Grounded Theory* (Se Strauss & Corbin 1998), der ud over at være principielt teoriløs, som samfundsvidenskabelig metode har meget lidt at tilbyde psykologien, eller til den amerikanske fænomenologi, præget af Giorgi (1985) og von Eckartsberg (1986), mens de praktisk taget er uden viden om deres egne fænomenologiske rødder⁹.

Denne artikel er derfor ikke en kritik af fænomenologi-debatten. Den har jeg allerede karakteriseret som en studiepolitisk og teoretisk nødvendig oprydning, der fagpolitisk i virkeligheden var forbavsende tilbageholdende. Det er absolut heller ikke et defensorat for den Københavnerskole anno 1968, som på det tidspunkt allerede i en halv snes år havde været moden til førtidspensionering. Derimod er det min intention på et tidspunkt, der nærmer sig sidste udløbsdato, at foretage en delvis relancering af den Københavner-fænomenologiske tradition, nemlig den tradition, der ser fænomenologi som det psykologiske grundperspektiv.

Mit syn på de i fænomenologi-debatten stridende synspunkter er således et *hverken eller*, der på en vis måde også kan ses som et *både-og*. Mere præcis er min hensigt at søge hvad der i Hegelske termer er negationens negation, forstået som en ophævelse af modsætningen mellem den aldrende Københavnerfænomenologi og dens den gang unge oprørske kritikere.

- Københavnerfænomenologien er en antirealistisk fænomenologi, en fænomenologi baseret på fænomenalismens identifikation af verden med det vi oplever.
- Fænomenologi-kritikken er en antifænomenologisk realisme, en realisme baseret på en genspejlingsteoretisk identifikation af verden og det vi oplever.

Paradoksalt nok var der således en fælles, men tavs præmis, som de to stridende parter var fuldstændig enige om:

- At fænomenologi og realisme er uforenelige størrelser.

9 Den fænomenologiske tradition forsvandt ikke med et slag. Dels fortsatte generationen lige efter Tranekkjær og From i det spor de var uddannet. Og dels er der faktisk nogle få nulevende psykologer, der på forskellig måde har fastholdt dele af den fænomenologiske tradition.

Til den første kategori hører Martin Johansen (1959,94), Frede Knudsen (1974) og I. K. Moustgaard (1969, 1981). Til den anden kategori kan nævnes Torsten Ingemann Nielsen (1978, 1986), Erik Schultz (1988, 1998) og Bjarne Sode Funch (1997).

Københavnnerfænomenologien vælger den første og afviser den anden position, fænomenologi-kritikerne vælger den anden position og afviser den første.

Min påstand er imidlertid, at denne modsætning ikke alene er logisk falsk, men også faglig ufrugtbar. Hvad sker der da, når man ophæver denne modsætning, foretager den Hegelske Negationens Negation?

Så får man en *realistisk fænomenologi* og en *fænomenologisk realisme*.

Dette er ikke blot filosofisk hårdkløveri, men af central psykologisk betydning.

Den antirealistiske fænomenologi river subjektet ud af dets økologi, dets omverden, og desuden væk fra andre mennesker, for at efterlade subjektet i en isolation bestemt af det fremmedpsykiske problem.

Den antifænomenologiske realisme ser bort fra subjektets særlige måde at leve i verden, i en genspejlingsteoretisk identifikation med den omgivende verden og med mennesket i al almindelighed.

Den realistiske fænomenologi fokuserer på subjektets særlige forholdemåde over for verden. En forholdemåde der (almindeligvis) ikke isolerer subjektet fra verden og fra andre mennesker, men som netop er subjektets egen måde at forholde sig til verden og dermed til subjektets medmennesker.

Det skal straks tilføjes, at karakteristikkene af Fænomenologidebattens sejrende fløj som antifænomenologisk ikke gælder de enkelte debattørers senere produktion. Flere af de centrale debattører bevæger sig i de efterfølgende år tydeligt i retning af det, jeg her har kaldt en realistisk fænomenologi. Således vedkender Søren Willert sig i 1987 sin fænomenologiske arv i (Willert 1987). Jens Mammen udvikler en kategoriteori (Mammen 1983), der introducerer en skelnen mellem sansekategorier, som svarer til en naturvidenskabelig kategoriopfattelse og udvalgs-kategorier, der i deres mangfoldighed rummer alt det mennesker udpønsker, og dermed også *oplevelserne*.

Hvad er der da at hente af inspiration fra Københavnerskolen.

Der er for første de konkrete fænomenologiske iagttagelser hos Rubin og From. Det er fx Rubins opdagelse af figur-grund-fænomenet (Rubin 1915), som er blevet en grundpille i den almene psykologi, selv om det desværre synes glemt andre steder i verden, at det var Rubin der var opdageren. Men også opdagelsen af fænomener, som *tjenlighedsbestemmelse* (Rubin 1986) (senere af Duncker genopdaget som funktionalværdi), og *forståelsesreserve* (senere af informationsteorien banaliseret som redundans).

Vi har her at gøre med den del af fænomenologien, som kan kaldes *universalfænomenologi*. Altså et projekt, der søger det alement menneskelige, det antropologisk invariante, ved vores måde at forholde os til verden.

Inspirationsgrundlaget er også Froms opdagelse af fænomener som *sens* og *tilbagegribende indordning*, den subtile påpejning af hvordan en sene-

re indtruffen indsigt får os til revidere en tidligere opfattelse af en begivenhed. (From 1953) Her er vi nærmere på en individualfænomenologi, som interesserer sig for de individuelle særtræk ved et subjekts måde at forholde sig til verden.¹⁰

Endelig er inspirationsgrundlaget også Tranekjær himself, den detroniserede Københavnerfænomenologiske pave. Inspirationen melder sig, hvis vi abstraherer fra hans fænomenalisme og hans opfattelse af, at vi alle lever i en verden, vi kun kender som vore egne oplevelser, og i en fremmedpsykisk ensomhed, der kun mildnes af møjsommelige forsøg på at komme til en skrøbelig forståelse gennem hans intersubjektive overensstemmelseskuler.

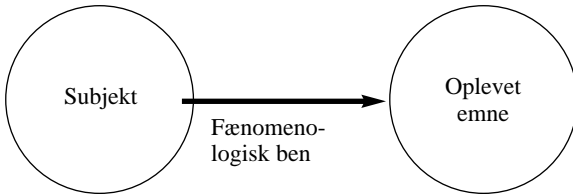
Sagen er den, at hans halstarrige ontologisering af subjektets oplevelse ganske vist fejler ved at adskille denne oplevelse fra den reale omverden, men på den anden side kommer psykologen jo først rigtig på banen, når der ikke er en ukompliceret og problemfri forbindelse mellem subjektet og dets omverden.

Sagen er også den, at Tranekjær gør individets principielle isolation i sin egen oplevelsesverden til grundlaget for sin egen semi-solipsistiske opfattelse af intersubjektivitet, i klar modstrid med fx nyere udviklingspsykologi (Stern). På den anden side er det ofte psykologens specialitet at afdække subjektets idiosynkratiske forholdemåder og parternes, ofte for dem selv, uforståelige indbyrdes uoverensstemmelser. Her er det altså en konkret opgave i det første tilfælde at opbygge en møjsommelig forbindelse mellem psykologen og det subjekt, hun eller han undersøger eller behandler. I det andet tilfælde er opgaven i samarbejde med de parter, som ikke kan forstå hinanden, at rekonstruere en intersubjektiv relationsoverensstemmelsesbasis, som deres indbyrdes kommunikation kan bruge som rekurs. (For nu at tale Tranekjærsk).

For så vidt var Tranekjærs mål ikke så skæve endda. Han ville finde ud hvordan vi kommunikerer vores oplevelse af verden. Det er ikke blot et legitimt psykologisk projekt. Det er faktisk et af de mest centrale for faget. Problemet var hans ensidigt fænomenalistiske ontologiske udgangspunkt, der skematisk kan illustreres med nedenstående et-benede diagram:

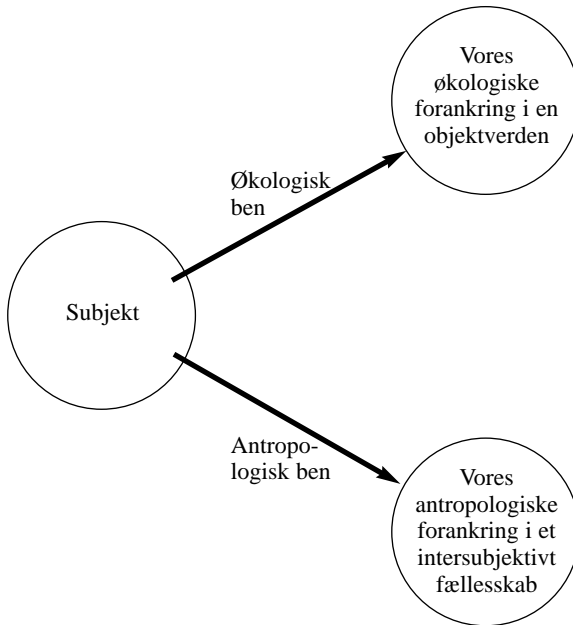
10 Om From se også Schultz (1988) samt hans artikel i dette nr.

**Tranekjærs etbenede psykologi
(Antirealistisk fænomenologi)**

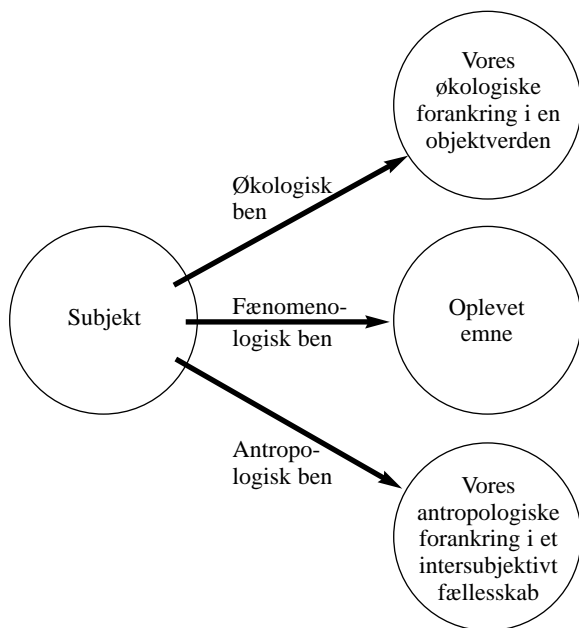

Problemet med fænomenologi-debatten var at den placerede psykologien på et rigtigere ontologisk og antropologisk grundlag, men i kampens hede fjernede det fænomenologiske ben

**Fænomenologidebatten tobenede psykologi
(Antifænomenologisk Realisme)**

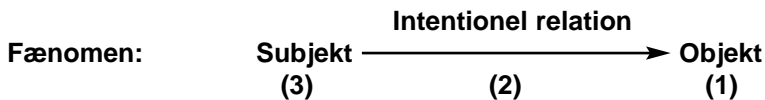

Den Realistiske Fænomenologis trebenede psykologi

Vi kan få alle 3 ben anbragt med følgende realfænomenologiske definition af ordet *fænomen*¹¹:

Fænomen: det sagforhold, at et objekt (1) foreligger for (2) et subjekt (3)

¹¹ Termen fænomen er her brugt en psykologisk-fænomenologisk betydning. Imidlertid er denne betydning ikke udtømmende. I (Karpatschof 2000) har jeg gennemgået begrebet fænomen i en ontologisk og epistemologisk sammenhæng.

Så skal det blot afslutningsvis tilføjes, at den intentionelle relation har to forskellige aspekter:

1. Det afferente aspekt, intentionalitet som retthed i Brentanos forstand og for så vidt også i Tranekjærs som det at bevidstheden forholder sig til noget, der foreligger for bevidstheden.
2. Det efferente aspekt, intentionalitet som målrettedhed, som et forhold der lige så meget tilhører handlings- som bevidsthedslivet¹².

En mere udførlig beskrivelse af en sådan realistisk fænomenologi bliver publiceret i løbet af efteråret (Karpatschof 2000b).

REFERENCER

- BRUUN, M. (1975): *Fænomenologi til debat*. Institut for psykologi og pædagogik. Danmarks Lærerbøjeskole (Dupl.)
- DENNETT, D.C. (1995): The unimagined preposterousness of zombies. *Journal of Consciousness Studies* 2:322-26.
- FROM, F. (1953): *Om oplevelse af andres adfærd* (disputats). Busck.
- FUNCH, B.S. (1997): *The psychology of art appreciation* (disputats). Kbh.: Museum Tusulanums Forlag.
- GIORGI, A. (1985): *Phenomenology and psychological research*. Pittsburgh: Duquesne University Press.
- HANSEN, C. R. & KARPATSCHOFF, B. (red.) (2000): *Københavnærfænomenologien – fortid og fremtid?* (Indlæg fra Seminaret om Fænomenologi afholdt af Psykologisk Selskab for Forskningsmetodologi). Danmarks Lærerbøjeskole (Forskningsrapport).
- JOHANSEN, M. (1959): *Voluminalfigurale fænomener* (disputats). Kbh.: Munksgaard.
- JOHANSEN, M. (1994): *Følelser: lidt om nogle af dem*. Kbh.: Nyt Nordisk Forlag
- KARPATSCHOFF, B. (2000a): *Human Activity – Contributions to the Anthropological Sciences from a Perspective of Activity Theory*. Copenhagen: Dansk Psykologisk Forlag (in press).
- KARPATSCHOFF, B. (2000b): *Fænomenologisk Realisme. I: C.R. HANSEN & B. KARPATSCHOFF (red.) Københavnærfænomenologien – fortid og fremtid?* (Indlæg fra Seminaret om Fænomenologi afholdt af Psykologisk Selskab for Forskningsmetodologi). Danmarks Lærerbøjeskole (Forskningsrapport).
- KNUDSEN, F. (1974): *Stereokines – Et eksperimentopsykologisk studium af synsoplevede figurbevægelser* (disputats). Kbh : Akademisk Forlag
- MAMMEN, J. (1983): *Den Memeskelige sans* (disputats). Dansk psykologisk Forlag.
- MAMMEN, J. (1993): *Papirer fra privatarkiv om Studenteroprøret* (herunder kronologi).
- MACH, E. (1900): *Die Analyse der Empfindungen und das Verhältnis des Physischen*

12 Denne opfattelse af intentionalitetens dobbeltkarakter med en samtidig afferent (kognitiv) og en afferent (konativ) retthed er primært inspireret af Torsten Ingemanns Fremmed-Hånd-eksperimenter (se Nielsen 1978).

zum Psychischen. Jena: Fischer.

- MOUSTGAARD, I.K. (1969): *Autokinese: studier over bevægelsesoplevelser af autokinetisk natur* (disputats). Kbh. : Nyt Nordisk Forlag.
- MOUSTGAARD, I.K. (1981): *Beskrivelse og kommunikation : kapitler af beskrivelses psykologi*. Kbh.: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab
- NIELSEN, T. I. (1978): *Handlinger: subjektproblematiserende analyser og synteser* (disputats). Kbh.: Dansk psykologisk Forlag.
- NIELSEN, T. (1986): *Bevidstheden og det som er helt anderledes. Psykologisk Laboratorium (Psykologisk Skriftserie)...*
- RASMUSSEN E.T. (1953): Berkeley and Modern Psychology. *The British Journal for the Philosophy of Science, Vol IV, no. 13.*
- RASMUSSEN E.T. (1956): *Bevidsthedsliv og Erkendelse – nogle psykologisk-erkendelsesteoretiske betragtninger*. København: Universitetets Festskrift.
- RUBIN, E. (1915): *Synsoplevede Figurer*. Studier i psykologisk Analyse. Gyldendal.
- RUBIN, E. (1986): Tjenlighedsbestemmelse. I: I. K. Moustgaard & A. F. Petersen (red.) *Vision og Illusion – Udvalgte perceptionspsykologiske undersøgelser*. Dansk Psykologisk Forlag. (Genoptryk af Kap. 6 fra Rubins bidrag til en professorkonkurrence i 1916, Den menneskelige Tænkning som psykisk Virksomhed og Gyldigt Erkendelsesmiddel).
- SCHULTZ, E. (1988): *Personlighedspsykologi på erkendelsesteoretisk grundlag*. Dansk psykologisk Forlag.
- SCHULTZ, E. (1998): *Frihed og bånd i menneskelivet*. Kbh. : Dansk psykologisk Forlag.
- STERN, D. (1985): *The interpersonal world of the infant*. New York: Basic
- STRAUSS, A. & CORBIN, J. (1998): *Basics of Qualitative Research – Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. London: Sage.
- WILLERT, S. (1987): *Psykologi som handlingsvidenskab*. Århus: Kimære.
- VON ECKARTSBERG, R. (1986) *Life-world experience – Existential-Phenomenological Research Approaches in Psychology*, Washington, D.C.: University Press of America.